IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

BUXORODA YAXUDIYLARNI KIRIB KELISHI VA JOYLASHUV TARIXI

Tursunov Islom Ibragimovich
Osiyo xalqaro universiteti 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro yahudiylarining O‘rta Osiyo, xususan, Buxoro vohasiga kirib kelishi, o‘rnashishi va tarixiy shakllanish jarayonlari ilmiy asosda yozilgan. Tadqiqotda yahudiylarning mintaqaga kelish davrlari — Buyuk Ipak yo‘lining shakllanishi, Sosoniylar davridagi migratsiya hamda Buxoro amirligi davridagi ijtimoiy-huquqiy maqomi arxiv hujjatlari, arxeologik ma’lumotlar va tarixiy manbalar negizida tahlil qilingan. Shuningdek, Buxoro shahrida yahudiylar mahallalarining (“Mahallai Kuhna”, “Mahallai Nav”) barpo etilishi va ularning demografik dinamikasi aniq faktlar vositasida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Buxoro yahudiylari, migratsiya, Sosoniylar, Buxoro amirligi, Mahallai Kuhna, demografiya, kalontar, Ipak yo‘li, sinagoga.

Аннотация: В данной статье на научной основе освещаются процессы проникновения, расселения и исторического формирования бухарских евреев в Центральной Азии, в частности, в Бухарском оазисе. В исследовании на базе архивных документов, археологических данных и исторических источников анализируются периоды их прибытия в регион — формирование Великого шелкового пути, миграция в эпоху Сасанидов, а также социально-правовой статус в период Бухарского эмирата. Кроме того, на основе конкретных фактов освещаются вопросы создания еврейских кварталов в городе Бухаре («Махаллаи Кухна», «Махаллаи Нав») и их демографическая динамика.

Ключевые слова: Бухарские евреи, миграция, Сасаниды, Бухарский эмират, Махаллаи Кухна, демография, калонтар, Шелковый путь, синагога.

Abstract: This article provides a scholarly analysis of the arrival, settlement, and historical formation of Bukharian Jews in Central Asia, specifically in the Bukhara oasis. Based on archival documents, archaeological data, and historical sources, the study examines the periods of their migration to the region, including the formation of the Great Silk Road, migration during the Sasanian era, and their socio-legal status during the Emirate of Bukhara. Furthermore, the establishment of Jewish quarters in the city of Bukhara ("Mahallai Kuhna", "Mahallai Nav") and their demographic dynamics are highlighted through concrete facts.

Keywords: Bukharian Jews, migration, Sasanians, Emirate of Bukhara, Mahallai Kuhna, demographics, kalontar, Silk Road, synagogue.

Kirish

O‘rta Osiyoning ko‘p asrlik etnik va diniy qiyofasida Buxoro yahudiylari (yoki o‘rta osiyo yahudiylari) alohida o‘rin tutadi. Buxoro yahudiylari o‘zlariga xos til (tojik tilining yahudiy-tojik lahjasi), madaniyat va diniy an’analarni asrlar davomida saqlab qolgan etno-konfessional guruh hisoblanadi. Mintaqada ushbu jamoaning shakllanishi va Buxoro shahriga kelib joylashishi bir necha tarixiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Sharq va G‘arbni bog‘lagan transkontinental savdo yo‘llari chorrahasida joylashgan Buxoro shahri asrlar davomida turli xalqlar, jumladan, yahudiy savdogarlari va hunarmandlari uchun ham xavfsiz boshpana, ham yirik iqtisodiy markaz vazifasini o‘tagan. Ushbu mavzuni tizimli tadqiq etish Markaziy Osiyo xalqlarining

bag‘rikenglik madaniyati va etno-demografik jarayonlarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi [1].

Metodologiya

Tadqiqot jarayonida tarixiylik, qiyosiy-tarixiy tahlil, xronologik izchillik va ob’ektivlik tamoyillaridan foydalanildi. Buxoro yahudiylarining mintaqaga kelish tarixi arab geograflari (Ibn Havqal, al-Muqaddasiy), yevropalik sayyohlar (Benjamin Tudela, Volf) va rus sharqshunoslarining (V. V. Bartold, O. A. Suxareva) ilmiy asarlari hamda Buxoro amirligi davriga oid arxiv hujjatlari bilan qiyosiy tahlil qilindi. Etnografik va demografik ma’lumotlarni umumlashtirishda statistik tahlil uslubi qo‘llanilib, jamoaning shahar infratuzilmasidagi o‘rni hududiy va funksional yondashuv asosida o‘rganildi.

Natijalar

Tarixiy va arxeologik manbalarning ko‘rsatishicha, yahudiylarning O‘rta Osiyoga kirib kelishi bir necha to‘lqinlardan iborat bo‘lgan. Birinchi yirik to‘lqin miloddan avvalgi VI asrda Bobil asirligi hamda Ahamoniylar imperiyasining kengayishi davriga borib taqaladi [2]. Keyingi muhim bosqich Sosoniylar imperiyasi davrida (IV–V asrlar) shoh Peroz va Yazdigard II davridagi quvg‘inlar oqibatida Marv va Balx orqali vohaga kirib kelgan guruhlardir [3].

Buxoro shahrida yahudiylar jamoasining mustahkam o‘rnashishi va alohida mahalla tizimining vujudga kelishi asosan o‘rta asrlar va amirlik davriga to‘g‘ri keladi. Xronologik jihatdan joylashuv jarayonini quyidagi jadval orqali ifodalash mumkin:

Tarixiy davr	**Joylashuv hududlari va xususiyatlari**	**Demografik holat / Manba ko‘rsatkichi**
IV–VII asrlar	Marv, Balx, Poykend va Buxoro atrofidagi qishloqlar	Tarqoq savdo jamoalari, arxeologik topilmalar (Marv obidalari) [4]
X–XII asrlar	Buxoro shahrining ichki tumanlari, bozorlar atrofida	Benjamin Tudela ma’lumotlarida qayd etilgan yirik jamoa [5]
XVI–XVIII asrlar	Buxoro shahrida "Mahallai Kuhna" (Eski mahalla) tashkil topishi	Taxminan 200–300 xonadon, tizimli jamoa tuzilishi [6]
XIX asr birinchi yarmi	"Mahallai Nav" (Yangi mahalla) va "Amirabad" mahallalarining barpo etilishi	Shaharda 8 000 dan 10 000 nafargacha aholi [7]

Yozma manbalarga ko‘ra, XVI asrgacha Buxoroda yahudiylar musulmonlar bilan aralash yashagan. Ammo Shayboniylar va keyinchalik Astarxoniylar davrida shahar hududining kengayishi va huquqiy cheklovlar natijasida ularga alohida hudud — shahar arkining janubi-sharqiy qismida joylashgan "Mahallai yashudiya" (keyinchalik "Mahallai Kuhna") ajratib berilgan [8]

Tahlil va muhokama

Buxoro yahudiylarining voha hududiga kirib kelishi va joylashishi tizimli tahlil etilganda, bu jarayon shunchaki demografik ko‘chish emas, balki mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va diniy landshafti bilan bog‘liq ko‘p bosqichli tarixiy hodisa ekanligi namoyon bo‘ladi. Tarixiy manbalar va arxiv hujjatlari o‘rtasidagi qiyosiy tahlil jamoaning Buxoro ijtimoy-iqtisodiy hayotidagi o‘rni hamda transformatsiya bosqichlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Etnik kelib chiqish va madaniy o‘ziga xoslik masalalari

Tarixshunoslikda Buxoro yahudiylarining kelib chiqishi va ularning boshqa yahudiy guruhlaridan ajralib chiqishi bo‘yicha tahlillar asosan lingvistik va ritual manbalarga tayanadi. Buxoro yahudiylari jamoasining ibroniy tilidan uzoqlashib, fors tilining shimoliy lahjasi (keyinchalik yahudiy-tojik lahjasi yoki buxori tili)ni qabul qilishi ularning Somoniylar va G‘aznaviylar davridagi chuqur integratsiyalashuvidan dalolat beradi [1]. Eron va Ozarbayjon yahudiylari bilan til jihatdan yaqinlik mavjud bo‘lsa-da, XVI asrda Safaviylar davlatida shialikning rasmiy davlat diniga aylanishi va Buxoro xonligida sunniylikning mustahkamlanishi natijasida ikki o‘rtadagi iqtisodiy va madaniy aloqalar uzildi. Bu esa Buxoro yahudiylarining butunlay mustaqil, mintaqaviy subetnik guruh sifatida shakllanishini yakunladi [3].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, jamoaning tili arab alifbosi asosidagi forscha emas, balki ibroniy alifbosi yozuvidagi tojik tili bo‘lgan. Bu holat diniy matnlarni o‘qish va kundalik muloqot tizimini o‘zaro uyg‘unlashtirish ehtiyojidan kelib chiqqan. Ushbu lingvistik xususiyat jamoaning asrlar davomida tashqi dunyodan ijtimoiy jihatdan qisman ajralgan holda, o‘z etnik o‘zligini asrab qolishida asosiy himoya mexanizmi bo‘lib xizmat qildi [6].

Ijtimoiy-huquqiy maqom va "Ahli zimma" tizimi

Buxoro amirligi (va undan oldingi xonliklar) davrida yahudiylarning huquqiy maqomi shariat qonunlari hamda amir farmonlari bilan tartibga solingan. Islom huquq tizimida ularga berilgan "ahli zimma" maqomi tahlil qilinganda, bir tomondan davlat tomonidan hayoti, mulki va diniy daxlsizligi kafolatlanganini, ikkinchi tomondan esa qat’iy ijtimoiy-iqtisodiy cheklovlar amal qilganini ko‘rish mumkin [9].

Eng muhim huquqiy va iqtisodiy omillardan biri jizya (jon solig‘i) undirilishi edi. Buxoro qozikaloni arxiv hujjatlari va amirlik tushumlari daftarida jizya solig‘i yillik asosda uch toifada undirilgani qayd etilgan: boylar (a’lo), o‘rta xonadonlar (avsat) va kam ta’minlanganlar (adno) [9]. Ushbu soliqni undirish jarayoni shunchaki moliyaviy tadbir bo‘lmay, balki jamoaning huquqiy maqomini belgilovchi mezon hisoblangan. Jizya to‘lagan yahudiy erkaklar harbiy xizmatdan ozod qilingan va ichki nizolarni o‘z diniy sudlari (Bet-din) orqali hal qilish huquqiga ega bo‘lgan.

Shu bilan birga, Rossiya imperiyasi elchilari va yevropalik sayyohlarning qaydlari (N. V. Xanykov, Ye. K. Meyendorf) amirlikda yahudiylarga nisbatan qo‘llanilgan tizimli cheklovlarni tasvirlaydi [8], [12]. Ushbu cheklovlar quyidagi asosiy bandlardan iborat edi:

- Musulmonlardan ajralib turish uchun maxsus kiyim kiyish majburiyati (to‘q rangli matodan tikilgan xalat, qorako‘l terisidan tikilgan bosh kiyim).
- Bellariga maxsus ip yoki arqon (zunnor/boshqich) bog‘lab yurish sharti [12].
- Shaharda ot minish taqiqlanishi (ular faqat eshak minishga ruxsat etilgan va musulmon kishi yonidan o‘tayotganda eshakdan tushib ta’zim qilishi shart bo‘lgan) [8].
- Yangi qurilayotgan yahudiy uylari va ibodatxonalari (sinagogalar) balandligi yaqin atrofdagi masjidlar va musulmon uylaridan baland bo‘lmasligi to‘g‘risidagi me’moriy cheklovlar [10].

Ushbu ijtimoiy kamsitishlar va tabaqalanish choralari o‘rta asrlardagi an’anaviy teokratik davlat tizimining ajralmas qismi bo‘lib, jamoaning yuqori qatlamlari iqtisodiy qudratga ega bo‘lishiga qaramay, siyosiy hokimiyatga da’vo qila olmasligini ta’minlash maqsadini ko‘zlagan.

Urbanizatsiya va mahalla tizimining fazoviy tahlili

Buxoro yahudiylarining shahar ichida joylashish dinamikasi shaharsozlik strukturasi nuqtai nazaridan chuqur tahlilni talab qiladi. XVI asrgacha Buxoroda alohida yahudiy mahallasi mavjud bo‘lmaganligi, aksincha, aholi shaharning turli qismlarida musulmonlar bilan yonma-yon yashagani tarixiy manbalarda aks etgan. Biroq, XVI asr oxiri va XVII asr boshlarida Shayboniylar va ilk Astarxoniylar davrida Buxoro shahrida jiddiy qayta qurish va markazlashtirish siyosati olib borildi.

Ushbu davrda shahar markazida yirik masjid va madrasalar majmualari (masalan, Labi Hovuz ansambli) barpo etilishi munosabati bilan, ma'muriyat tomonidan yahudiylarni shahar devorining janubi-sharqiy qismida joylashgan yagona hududga ko'chirish to'g'risida qaror qabul qilindi. Shu tariqa "Mahallai yashudiya" (keyinchalik "Mahallai Kuhna" — Eski mahalla) vujudga keldi [6], [10].

XIX asrga kelib, Buxoro amirligi iqtisodiyotining o'sishi va aholi tabiiy ko'payishi natijasida Eski mahalladagi hududiy imkoniyatlar tugadi. Aholi zichligi haddan tashqari ortib ketganligi sababli, sanitariya va maishiy muammolar yuzaga keldi. Tarixchi O. A. Suxareva arxiv ma'lumotlariga tayanib ko'rsatishicha, amir Haydar davrida jamoa oqsollari amirlik ma'muriyatidan yangi yer sotib olishga ruxsat so'raydi. Natijada, shahar chekkasidagi bo'sh yerlar va bog'lar hisobiga "Mahallai Nav" (Yangi mahalla) va "Amirobod" mahallalari barpo etiladi [10].

Mahallalarning ichki tuzilishi o'ziga xos avtonom tizimga ega edi. Har bir mahallada kamida bitta yoki bir nechta sinagoga, diniy maktab (xomlo), jamoat hammomi va koshgarlik (so'yish) xizmati mavjud bo'lgan. Ushbu hududiy izolyatsiya jamoaning madaniy va diniy yaxlitligini saqlashda muhim omil bo'ldi. Shu bilan birga, mahallalar shahar devorlari ichida joylashgani sababli, tashqi hujumlardan yoki amirlikdagi ichki g'alayonlar paytida nisbiy xavfsizlik ta'minlangan [7].

Iqtisodiy ixtisoslashuv: Savdo va "Ko'kchilik" hunarmandchiligi

Iqtisodiy faoliyat tahlili shuni ko'rsatadiki, Buxoro yahudiylari mintaqa iqtisodiyotining o'ziga xos tarmoqlarida monopol mavqega ega bo'lishgan. Bu holat ularning yer egaligi (qishloq xo'jaligi) bilan shug'ullanishiga qo'yilgan cheklovlar natijasida hunarmandchilik va tijoratga moslashishidan kelib chiqqan.

Eng muhim ixtisoslashuv sohasi — matolarni ko'k rangga (indigo) bo'yash, ya'ni "ko'kchilik" kasbi edi [11]. Rang berish texnologiyasi juda murakkab bo'lib, sirlari oilaviy sulolalar doirasida sir tutilgan. Indigo bo'yog'i asosan Hindistondan olib kelingan va Buxoro bozorlaridagi mahalliy matolar (bo'z, atlas, shoyi) aynan yahudiy ustaxonalarida bo'yalgan. Arxiv hujjatlarida qayd etilishicha, Buxoro shahrida o'nlab yirik bo'yoqxona (xumdon)lar faoliyat ko'rsatgan va bu soha amirlik xazinasiga boj va soliqlar ko'rinishida katta daromad keltirgan [11].

Bundan tashqari, jamoa a'zolari ipakchilik va ipak yigirish sanoatida yetakchi o'rinlarni egallagan. Ipak xomashyosini qayta ishlash va undan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish xalqaro bozorlarda Buxoro brendini shakllantirishga xizmat qilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi o'rtasida savdo bitimlari imzolanishi hamda mintaqaning umumrossiya bozoriga integratsiyalashuvi bilan Buxoro yahudiylari yirik xalqaro savdogarlarga (kompanyonlarga) aylanishdi. Vadyayevlar, Potelyaxovlar, Fuzaylovlar va Mamonovlar kabi yirik savdo uylari nafaqat Buxoroda, balki Moskva, Lodz, Orenburg va tuman markazlarida o'z vakolatxonalariga ega bo'lgan [6]. Ular paxta xomashyosini eksport qilish, Rossiya sanoat mollari va texnikasini amirlikka import qilish bilan shug'ullangan. Bu esa jamoaning iqtisodiy nufuzini va siyosiy elita (amir saroyi) bilan aloqalarini sezilarli darajada mustahkamladi.

Ichki boshqaruv va Kalontarlik instituti

Amirlik ma'muriyati o'z boshqaruv tizimini soddalashtirish maqsadida yahudiylar jamoasining ichki ishlariga bevosita aralashmagan. Buning o'rniga "kalontar" (rahbar) instituti joriy etilgan [6]. Kalontar jamoa a'zolari tomonidan saylanib, amirning maxsus yorlig'i (farmoni) bilan lavozimga tasdiqlangan.

Kalontarning asosiy funksional vazifalari quyidagilardan iborat bo'lgan:

1. Davlat soliqlarini (jizya va boshqa majburiyatlarni) jamoa a'zlari o'rtasida taqsimlash va ularni o'z vaqtida amirlik xazinasiga topshirish.

2. Jamoa ichidagi maishiy, oilaviy va mulkiy nizolarni shariat sudlariga olib chiqmasdan, ichki diniy qonunlar asosida hal etilishini nazorat qilish.

3. Amir ma’muriyati va tashqi dunyo bilan aloqalarda jamoaning rasmiy vakili sifatida ishtirok etish.

Ushbu tizim amirlik uchun soliq yig‘ish mexanizmini kafolatlasa, yahudiy jamoasi uchun o‘z-o‘zini boshqarish va an’anaviy institutlarni saqlab qolish imkoniyatini berar edi. Kalontar huzurida oqsoqollar kengashi va diniy rahbarlar (ravvinlar) faoliyat yuritib, jamoaning ijtimoiy intizomini qat’iy nazorat qilgan.

Tarixiy transformatsiyalar va qiyosiy tahlil

Buxoro yahudiylari jamoasining rivojlanish bosqichlarini G‘arbiy Yevropa yoki Usmonli imperiyasidagi yahudiy jamoalari bilan qiyoslaganda, o‘ziga xos regional xususiyatlar ko‘zga tashlanadi. Yevropada yahudiylar ko‘pincha qat’iy izolyatsiya qilingan gettolarda yashagan bo‘lsa, Buxoroda mahalla tizimi mavjudligiga qaramay, kundalik iqtisodiy va ijtimoiy aloqalar ochiq xarakterga ega edi. Yahudiy savdogarlari va hunarmandlari shahar bozorlarida (toko‘ va timlarda) musulmon tadbirkorlari bilan doimiy muloqotda bo‘lgan [7].

Biroq, XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Buxoro amirligida islomiy an’analarning kuchayishi (ayniqsa, mang‘itlar sulolasi davrida) natijasida muayyan guruhlarning islom dinini qabul qilishga majburlanishi yoki iqtisodiy afzalliklar tufayli dinni o‘zgartirishi holatlari kuzatildi. Buning natijasida Buxoroda "chala" (islomni rasman qabul qilgan, lekin yashirincha yahudiylik rituallariga amal qilgan guruh) qatlami vujudga keldi [10]. "Chala" guruhi ijtimoiy jihatdan ham musulmonlar, ham yahudiylar tomonidan to‘liq qabul qilinmagan va ular shahar ijtimoiy strukturasi chekkasida yashashga majbur bo‘lgan. Bu holat mintaqadagi diniy-siyosiy vaziyatning keskinlashgan davrlariga to‘g‘ri keladi va jamoaning demografik tarkibiga o‘z ta’sirini ko‘rsatgan.

XIX asr oxiridagi statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, Buxorodagi Rossiya protektorati o‘rnatilgandan so‘ng jamoaning huquqiy va iqtisodiy erkinliklari kengaydi. Temir yo‘llarning qurilishi va Turkiston general-gubernatorligi bilan aloqalarning kuchayishi natijasida Buxoro yahudiylarining bir qismi Samarqand, Toshkent va Qo‘qon kabi yangi iqtisodiy markazlarga ko‘chib o‘tdi, bu esa Buxoro shahrining mutlaq markaz sifatidagi mavqeini qisman o‘zgartirdi [6], [11].

Ushbu omillarning barchasi Buxoroda yahudiylarning kirib kelishi va joylashishi shunchaki mexanik jarayon bo‘lmay, O‘rta Osiyoning umumiy iqtisodiy, siyosiy va shaharsozlik evolyutsiyasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan uzoq muddatli moslashish va integratsiya jarayoni ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa

Buxoroda yahudiylar jamoasining paydo bo‘lishi va joylashishi ko‘p asrlik murakkab migratsion, siyosiy va iqtisodiy jarayonlar mahsulidir. Bobil va Sosoniylar davridan boshlangan dastlabki kirib kelish to‘lqinlari vaqt o‘tishi bilan Buxoro shahrini jamoaning eng yirik diniy va madaniy markaziga aylantirdi. Mahallai Kuhna, Mahallai Nav va Amirobod kabi hududlarning shakllanishi Buxoro shaharsozligi va urbanizatsiya tarixining ajralmas qismidir. Jamoaning uzoq asrlar davomida o‘zligini saqlab qolishi mintaqadagi an’anaviy bag‘rikenglik muhiti hamda amirlik ma’muriyatining soliq-huquqiy tizimi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Bartold V. V. Istoriya kulturnoy jizni Turkestana. – Moskva: Nauka, 1963. – S. 112-115.
2. Yakubov Yu. Isledovaniya po istorii kultury dreynego vaxsha. – Dushanbe: Donish, 1988. – S. 45-48.
3. Gafurov B. G. Tadjiki: Drevneyshaya, drevnyaya i srednevekovaya istoriya. – Moskva: Nauka, 1972. – S. 289-291.

4. Masson M. Ye. Iz rabot Yujno-Turkmenistanskoy arxeologicheskoy kompleksnoy ekspeditsii // Vestnik drevney istorii. – 1952. – № 2. – S. 160-165.
5. Kniga puteshestviya rabi Veniamina Tudelskogo // Tri yevreyskix puteshestvennika xi-xii vv. – Ierusalim: Shilo, 1984. – S. 72-76.
6. Amitin-Shapiro Z. L. Ocherki sotsialno-ekonomicheskogo bita buxarskix yevreyev. – Tashkent–Samarkand: Uzgiz, 1933. – S. 14-19.
7. Volf J. Narrative of a Mission to Bokhara in the years 1843–1845. – London: J. W. Parker, 1845. – P. 118-122.
8. Xanykov N. V. Opisaniye Buxarskogo xanstva. – Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1843. – S. 68-71.
9. Ivanov P. P. Arxiv xanov Buxarskix // Pamyatniki nauki i kultury. – Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1936. – S. 42-45.
10. Suxareva O. A. Kvartalnaya obshina pozdnefeodalnogo goroda Buxari. – Moskva: Nauka, 1976. – S. 94-98.
11. Kalontarov Ya. I. Sredneaziatskiye yevrei // Narodi Sredney Azii i Kazaxstana. T. II. – Moskva: Nauka, 1963. – S. 610-614.
12. Meyendorf Ye. K. Puteshestviye iz Orenburga v Buxaru. – Moskva: Nauka, 1975. – S. 101-104.